

ZBIGNIEW KOBYLIŃSKI

OD ARCHEOLOGII OSADNICTWA DO BIOGRAFII KRAJOBRAZU:
ARCHEOLOGIA POLSKA WOBEC WSPÓŁCZESNYCH PERSPEKTYW BADAŃ
RELACJI MIĘDZY CZŁOWIEKIEM A ŚRODOWISKIEM W PRZESZŁOŚCI

FROM THE ARCHAEOLOGY OF SETTLEMENT TO THE BIOGRAPHY
OF LANDSCAPES: POLISH ARCHAEOLOGY AND THE CONTEMPORARY
PROSPECTS FOR RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMANS
AND THE ENVIRONMENT IN THE PAST

The paper contains a review of theoretical and methodological approaches to the issue of archaeological research on the relationship between humans and their environment in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century. In culture-historical and processual archaeology, settlement research plays an important role both in American New Archaeology and in Polish archaeology, emphasizing the ecological and economic determinants of spatial settlement patterns. Post-processual archaeology introduced an interest in the landscape, which is understood to be a result of the mutual interactions of humans and the environment, with an emphasis on intangible, symbolic aspects and mental imaging of the landscape. An attempt to synthesize these research orientations is what compels the writing of cultural biographies of landscapes, in which, apart from the results of scientific research, elements of folklore and social memory are also taken into account.

KEY WORDS: spatial organization of culture, settlement patterns, cultural biography of landscape, theoretical orientations in archaeology

CZŁOWIEK I PRZESTRZEŃ

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie zarysu przemian – bez ambicji do dokonania wyczerpującego opracowania z dziedziny historii nauki – w rozumieniu i sposobach badania relacji między człowiekiem a otaczającą go przestrzenią w przeszłości, następujących w drugiej połowie XX i na początku XXI wieku w polskiej archeologii, na tle

współczesnych orientacji badawczych na świecie, zwłaszcza w archeologii amerykańskiej i zachodnioeuropejskiej.

Zarówno badania z dziedziny psychologii poznawczej, empiryczne obserwacje etnologiczne i socjologiczne, jak i rozważania teoretyczne dotyczące kultury i społeczeństwa wskazują wyraźnie, że orientacja przestrzenna jest jednym z najważniejszych aspektów życia ludzkiego, zarówno na poziomie jednostki, jak i grup społecznych. Człowiek

tworzy rozmaite indywidualne i społeczne, trwałe i efemeryczne przestrzenie, nadając im sensy i wartości emocjonalne, kulturowe czy polityczne i różnicując w ten sposób pierwotnie jednorodną pod tym względem przestrzeń geograficzną. Wielość tych przestrzeni, odzwierciedlających rozmaite aspekty funkcjonowania systemu społeczno-kulturowego i życia jednostek ludzkich (Mukitanow 1982, 103), wypełnia ogólniejsze i bardziej trwałe ramy przestrzenne tworzone przez system społeczno-kulturowy, których ważne węzłowe punkty wyznaczane są poprzez wznoszenie budowli i wyznaczanie stałych szlaków komunikacyjnych. Organizacja trwałej przestrzeni społeczno-kulturowej to sfera, która jest wspólna dla organizacji procesu wytwórczego i organizacji podsystemów instytucjonalnych i doktrynalnych; dla kultury „żywej” i jej odwzorowania postrzeganego archeologicznie; dla modeli „emicznych” i „etycznych”¹. Przestrzeń zorganizowana trwale poprzez usytuowanie w przestrzeni naturalnej (fizyczno-geograficznej) stałych obiektów jest jednocześnie zarówno wytworem systemu, jak i jego twórcą, raz bowiem utrwalona, wpływa na funkcjonowanie tegoż systemu, modyfikując je, bądź przeciwnie, kanalizując i nie dopuszczając do odchyień (Fritz 1978, 39-40). Zdaniem Edwarda Halla (1976) każda społeczność może być scharakteryzowana przez podanie specyficznych dla niej odległości przyjmowanych przez jej członków w toku zamieszkiwania, produkcji czy kontaktów osobistych. Organizacja trwałej przestrzeni społeczno-kulturowej jest zatem „jednym z podstawowych sposobów organizowania działalności indywidualnej i grupowej” (Hall 1976, 152). Zapewnia ona organizację ekonomicznego pozyskiwania i przetwarzania zasobów środowiska naturalnego (dopływ energii do systemu), jak i spełnienie potrzeby orientacji w otaczającej człowieka rzeczywistości (potrzeby informacji o otoczeniu systemu jego wewnętrznej organizacji).

¹ a więc dla modeli rzeczywistości społeczno-kulturowej tworzonych przez uczestników teje rzeczywistości oraz dla modeli tworzonych przez badacza „z zewnątrz” (by użyć tu istotnego rozróżnienia wprowadzonego do antropologii kultury w roku 1954 przez lingwistę Kennetha L. Pike’a; por. Harris 1976), co jednak nie oznacza, że rekonstruowane w modelu etycznym znaczenia danej formy przestrzennej organizacji systemu stanowiły znaczenia rzeczywistości jej nadawane przez twórców i uczestników (por. Kobylński 2012, 725).

Temu ostatniemu celowi służy różnicowanie jednorodnej pierwotnie przestrzeni poprzez jej symbolizację; ten aspekt organizacji przestrzeni znany jest dobrze dzięki pracom Jana Stanisława Bystroń (1939), Stefana Czarnowskiego (1956), Mircei Eliadego (1974), czy Amosa Rapoport (1982). Jak wykazał m.in. S. Czarnowski, przestrzeń nie jest nigdy dla członków danej społeczności jednorodna semantycznie, a wybór dokonywany podczas lokalizacji jakiejś aktywności nie jest determinowany tylko względami techniczno-użytkowymi, ale i symbolicznymi (Vayda, Rappaport 1968; Nicklin 1979; Fletcher 1981). Tym samym, organizacja przestrzenna układu odzwierciedla wszechstronnie jego aktywny stosunek do środowiska naturalnego, a porównanie organizacji przestrzennych różnych systemów pozwala na ocenę ich podobieństwa, uwzględniając istotne cechy adaptacji tych systemów do środowiska naturalnego i koadaptacji do środowiska społeczno-kulturowego.

Jako że organizacja przestrzeni trwałej tworzy rutynę praktyki życia codziennego, może być ona uznana za istotną część habitusu w rozumieniu Pierre’a Bourdieu (por. Marciniak 2012, 92-94).

Można zatem twierdzić, że organizacja przestrzeni trwałej jest co najmniej jedną spośród istotnych wielkości strukturalnych systemu społeczno-kulturowego. Mówiąc inaczej, to, czym są utrwalone stałe punkty przestrzeni społeczno-kulturowej i jakie są topologiczne relacje pomiędzy nimi, jest cechą właściwą danemu systemowi, determinującą jego funkcjonowanie we wszystkich sferach aktywności (por. np. wyniki etnoarcheologicznych obserwacji społecznych uwarunkowań organizacji przestrzennej osiedli ludu Luo w Kenii – Herbich, Dietler 2009).

Przestrzenna organizacja systemu, utrwalona materialnymi obiektami powiązanych ze środowiskiem w sposób trwały, jest przy tym obserwowalna archeologicznie, jakkolwiek nie zawsze w sposób pełny (por. Hammond 1978). Dzięki temu pozwala ona pośrednio wnioskować o nieobserwowalnych archeologicznie czynnikach społecznych, ekonomicznych czy ideologicznych, warunkujących funkcjonowanie badanego systemu. Stąd, dzięki istotnym sprzężeniom ze wszystkimi podsystemami systemu społeczno-kulturowego, a równocześnie dzięki dużej oporności wobec transformacji zachodzących w toku procesów depozycyjnych i podepozycyjnych, badanie przestrzennych struktur wydaje się jedną z najbardziej obiecujących poznawczo

dziedzin badawczych archeologii, jak i ogółu nauk antropologicznych (por. Rapoport 1994).

Nic zatem dziwnego, że przestrzenny aspekt funkcjonowania systemów społeczno-kulturowych w przeszłości budził zawsze zainteresowanie archeologów. Dzieje archeologii ostatnich kilkudziesięciu lat ukazują jednak, że rozumienie natury przestrzeni zmieniło się w tej dyscyplinie w sposób istotny: od przestrzeni determinowanej czynnikami geograficznymi i przyrodniczymi, eksploatowanej wyłącznie ekonomicznie, co było charakterystyczne dla archeologii procesualnej drugiej połowy XX wieku, do mentalnej przestrzeni pełnej sensów symbolicznych, badanej przez archeologię postprocesualną końca XX i początku XXI wieku.

OD ARCHEOLOGII KULTUROWO-HISTORYCZNEJ DO ARCHEOLOGII PROCESUALNEJ: ANALIZA OSADNICZA, BADANIE ZASIEDLENIA, STRUKTURY, WZORCE I PROCESY OSADNICTWA

Archeologia kulturowo-historyczna, wywodząca się przede wszystkim z XIX-wiecznej niemiecko-austriackiej dyfuzjonistycznej antropologii kulturowej, kładła nacisk na identyfikowanie związków kulturowych w przestrzeni – stąd też rozmaite opracowania kartograficzne stały się w jej ramach oczywistym narzędziem analitycznym, prowadzącym do wyróżniania zasięgów kultur archeologicznych i innych jednostek taksonomicznych. W połowie XX wieku archeologia kulturowo-historyczna, zarówno w Europie Środkowej, jak i w Stanach Zjednoczonych Ameryki, osiągnęła jednak – dzięki zainteresowaniu relacjami między działalnością człowieka a cechami środowiska geograficznego – etap rozwojowy, który w wielu aspektach zbliżył ją znacznie do nieco późniejszej archeologii procesualnej. Przykładem takiego zbliżenia orientacji badawczych może być koncepcja badań osadnictwa.

„Osadnictwo” stało się jednym z kluczowych pojęć archeologii anglo-amerykańskiej fazy procesualnej, stanowiąc dogodne narzędzie poznawcze analizy przestrzennych aspektów działalności człowieka, chociaż nieposiadające jednej wspólnej i powszechnie zaakceptowanej definicji (por. Kuratowski 1978, 160-162). Co ciekawe, pojęcie to, znane i stosowane przez polskich historyków go-

spodarki już w okresie międzywojennym (por. Szady 2013), stało się już na początku lat 1950. źródłem inspiracji teoretycznych i refleksji metodologicznej niemal równocześnie w kulturowo-historycznej archeologii amerykańskiej (Willey 1953), zwłaszcza w pracach antycypujących wystąpienie Lewisa Binforda z programem „Nowej Archeologii”, i w europejskich studiach badaczy, zwłaszcza niemieckich, związanych z kręgiem periodyku „Archaeologia Geographica”, wydawanego w Hamburgu od roku 1950 przez Herberta Jankuhna, jednego z głównych propagatorów badań osadniczych w archeologii (por. Jankuhn 1983).

Zachowując intuicje semantyczne związane z poprzednimi zastosowaniami tego pojęcia, zaproponowałem niegdyś następujące jego rozumienie: „osadnictwo to wbudowywanie trwałych struktur przestrzeni społeczno-kulturowej w konkretną geosferę – czysto naturalną lub uprzednio zantropogenizowaną przestrzeń geograficzną” (Kobyliński 1988, 11). Definicja ta zbliżała się do określeń proponowanych przez Jana Stanisława Bystronia (1947, 63), który za przedmiot badań osadniczych uważał „przestrzenne manifestacje grupy ludzkiej” i Karola Buczka (1958, 72) uważającego osadnictwo za „przestrzenną formę nieadministracyjnej organizacji wszelkich dziedzin życia społecznego”, przy równoczesnym podkreśleniu wzajemnych oddziaływań organizmu społecznego i środowiska naturalnego, na co zwracały uwagę definicje formułowane przez Kazimierza Potkańskiego (1922), Jana Dylika (1935, 105-117) i Marię Dobrowolską (1961). Proponowane rozumienie osadnictwa najbardziej jednak zbliżone było do ujęcia przedstawionego przez Henryka Łowmiańskiego (1967, 15), zgodnie z którym „osadnictwo jest rezultatem oddziaływania człowieka na środowisko geograficzne, mianowicie rezultatem związanym w sposób trwały z określonym terenem”, a zwłaszcza Jana Żaka (1977), który stwierdzając, że „pod terminem osadnictwo rozumieć należy taki przejaw uregulowanej społecznie działalności ludzkiej w określonym środowisku naturalnym, którego rezultaty związane zostały w sposób względnie trwały z tym środowiskiem, poprzez proces habitacji i zarazem eksploatacji (konsumpcyjnej, przetwórczej, wytwórczej) tego środowiska”, przesunął nacisk z rezultatów działań ludzkich, obecny w definicji sformułowanej przez Henryka Łowmiańskiego, na same działania, podobnie jak w proponowanej przeze mnie definicji. Wreszcie, zbliżone rozumienie tego

problemu znaleźć można w pismach filozofa niemieckiego Martina Heideggera, który pisał (1977, 331): „budowanie – ponieważ wznosi miejsca – jest kładzeniem podwalin przestrzeni i spajaniem jej”.

W środowisku archeologów polskich istotną rolę odegrała koncepcja „analizy osadniczej”, przedstawiona obszernie przez Stanisława Kurnatowskiego (1963; 1965; 1968; 1973; 1974; zwłaszcza: 1977; 1978). U podstaw tej koncepcji leżało przekonanie, że badanie osadnictwa nie jest celem samym w sobie. Warto przy tym przeprowadzić rozróżnienie pomiędzy stosowanym przez S. Kurnatowskiego pojęciem „analizy osadniczej”, które jego zdaniem odnosi się do jednego ze sposobów ustalania układów złożonych, a mianowicie takiego, w którym wyznacznikiem wstępnej limitacji zbioru informacji o układzie, przy jego monograficznym opisie, są kryteria przestrzenne, a pojęciem „analizy osadnictwa”, a więc analizy przestrzennej struktury systemu społeczno-kulturowego i jego powiązań ze strukturą naturalnej przestrzeni środowiska geograficznego. Proponowane tu rozumienie analizy osadnictwa zbliża się raczej do stosowanego przez S. Kurnatowskiego pojęcia „badania zasiedlenia”, różniąc się od niego jednak położeniem nacisku na badanie działań trwale zmieniających otoczenie człowieka.

Jak uważa Jacek Rydzewski (1999, 226), w archeologii polskiej od początku dawały się zauważyć dwie koncepcje pojmowania analizy osadniczej. Pierwsza z nich podkreśla konieczność odtworzenia stosunków osadniczych w wąskim przedziale czasowym; tu jako modelowe wymieniane są rekonstrukcje podstaw gospodarczych funkcjonowania grodów typu biskupińskiego (Ostoja-Zagórski 1978; 1991; Henneberg, Ostoja-Zagórski 1983). Druga koncepcja analizy osadniczej wyraża się w podejmowaniu prac mających na celu śledzenie przemian osadnictwa w szerokich ramach czasowych, w celu wykrycia i opisanego generalnych prawidłowości rządzących procesem osadniczym (Kurnatowski 1963; 1968; Kruk 1973; 1980; Rydzewski 1986; Kruk i in. 1996).

Chociaż zatem archeologia polska nigdy *explicit* nie przyłączyła się do „Nowej Archeologii” z jej zainteresowaniem odtwarzaniem procesów społeczno-kulturowych i naciskiem na rekonstrukcję środowiskowych determinant rozwoju kultury²,

można w moim przekonaniu zasadnie argumentować, że paradygmat procesualny, chociaż pojawił się niezależnie od rozwoju teorii archeologii w Nowym Świecie, był – i jest nadal – w archeologii polskiej czytelny, zwłaszcza właśnie w badaniach osadnictwa i jego uwarunkowań ekologicznych. Paradygmat ten wyraził się m.in. w rozwoju paleoekologii jako nauki transdyscyplinarnej, zainicjowanej w połowie XIX w. w Danii badaniami śmietnisk muszlowych (Kristiansen 2002), a w archeologii polskiej w okresie międzywojennym w czasie pionierskich badań Biskupina. Powtarzanym wielokrotnie postulatem w odniesieniu do studiów osadniczych w archeologii polskiej było przede wszystkim prowadzenie studiów mikroregionalnych, a za wzorcową pracę w tym zakresie uznać można wyprzedzające znacznie swój czas studium Jerzego Pyrgały (1972) na temat mikroregionu między Wisłą a dolną Wkrą w okresie późnolateńskim i okresie wpływów rzymskich. Do tego nurtu zaliczyć można wiele polskich opracowań osadnictwa pradziejowego powstałych w ostatnich dekadach XX wieku.

W studiach nad osadnictwem w amerykańskiej „Nowej Archeologii” kluczowym pojęciem stał się „wzór osadnictwa” (*settlement pattern*), który rozumiany był jako morfologia „szkieletu wymarłego systemu”, by użyć tu sformułowania Stuarta Struevera (1968, 285). Pojęcie wzoru osadnictwa wprowadził już w 1953 r. Gordon Willey, definiując je jako „sposób, w jaki człowiek rozmieszcza się w terenie, w którym żyje” (Willey 1953, 1). Pojęcie to w kręgu anglosaskim stało się przedmiotem ożywionych dyskusji nad istotą badań osadniczych w archeologii (por. np. Chang 1972; Plog 1974; Parsons 1972). Chociaż początkowo termin ten rezerwowano wyłącznie dla studiów rozpatrujących

(*environmental history*) i jego oddziaływań na człowieka wiążą się, podobnie jak w przypadku „Nowej Archeologii”, już z latami 60. XX w., a za moment sformułowania podstaw tej orientacji badawczej uważa się w Stanach Zjednoczonych Ameryki często rok 1967, kiedy to Roderic Nash opublikował swoją książkę *Wilderness and the American mind* (w Europie z kolei za początek orientacji ekologicznej w historiografii uważa się fundamentalną pracę Fernanda Braudela *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II* z 1949 r.; wyd. pol. 1976), to powszechna świadomość sprawczości środowiska naturalnego, raczej oczywista dla archeologów (por. Yesner 2008), pojawiła się wśród historyków znacznie później, dopiero w latach 1990.; por. Foltz 2000.

² Zaskakujące jest, że chociaż początki zainteresowania w Stanach Zjednoczonych Ameryki historią środowiska

osadnictwo na poziomie regionalnym, wkrótce już podjęto próby sformułowania zakresu zainteresowania archeologii osadniczej w bardziej całościowy sposób (por. Vogt 1956, 174-175).

W archeologii polskiej pojęcie „wzoru osadnictwa” nie uzyskało szerszej akceptacji, co nie oznacza, że „wzory osadnictwa” nie były przez polskich archeologów badane. W 1988 r. – jako odpowiednik dla tego amerykańskiego terminu – zaproponowałem stosowanie terminu „struktura osadnicza”, rozumianego jako wzór organizacji przestrzennej systemu osadniczego.

W 1979 r. brytyjski archeolog Steve Held zaproponował nowe podejście do badań osadniczych w archeologii, które nazwał paleoekistyką. Nawiązał w ten sposób do stworzonej przez greckiego architekta i urbanistę Konstantinosa Doxiadisa (1914-1975) dyscypliny naukowej, zwanej ekistyką (Doxiadis 1968; zob. też Theodosis 2015), którą zdefiniować można jako naukę o osiedlach ludzkich. Nowością ekistyki w stosunku do tradycyjnej wiedzy o osadnictwie była jej szeroka transdyscyplinarność, obejmująca takie dyscypliny, jak geografia, urbanistyka, socjologia czy psychologia społeczna, a także kompleksowość, wyrażająca się w analizowaniu relacji pomiędzy osiedlami ludzkimi a ich otoczeniem na wszystkich poziomach złożoności, począwszy od poziomu pojedynczego domostwa aż po poziom regionu osadniczego. Ekistyka była w intencji jej twórcy nauką stosowaną, jej celem było takie projektowanie osiedli ludzkich, aby unikać chaosu przestrzennego i osiągnąć pełną ich harmonię z otoczeniem. W zastosowaniu do archeologii cele badawcze paleoekistyki muszą być oczywiście odmienne i zasadzają się na pytaniu, jak różne systemy społeczno-kulturowe organizowały swoje struktury osadnicze i jakie były determinanty tych struktur. Takie paleoekistyczne podejście próbowałem zastosować w pracy poświęconej porównaniu struktur osadniczych na terytorium Polski w późnym okresie wpływów rzymskich i w początkach wczesnego średniowiecza (Kobyliński 1988); nie spotkało się ono jednak z szerszym zainteresowaniem w archeologii polskiej (za inspirowane paleoekistyką uznać można studium przestrzennej organizacji osady ludności kultury łużyckiej w Polwicy, woj. dolnośląskie, przeprowadzone przez J. Baron, 2005, analizę struktury osadniczej tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, dokonaną przez S. Czopka, 2005, a także analizy miar przestrzennych w różnych pradziejowych systemach społeczno-kulturowych

dokonywane przez T. Gralaka, np. 2009, 2014). W tego rodzaju studiach charakterystyczne jest poszukiwanie typowych dla danej grupy ludzkiej modułów odległości – stałych dystansów dzielących poszczególne osiedla, cmentarzyska, a na niższym poziomie organizacji przestrzennej – domostwa. Metody stosowane do wykrywania tych modułów organizacji przestrzeni społecznej to zazwyczaj kreślenie wieloboków Thiessena (zwanych ostatnio przez niektórych archeologów także wielobokami Woronoja – Szmyd 2017, ryc. 5), analizy grafów usztywnionych opisanych na punktach siatki osadniczej i statystyczne metody analizy przestrzennej (por. Kobyliński 1987).

Niewielkim zainteresowaniem cieszyła się dotąd w polskiej archeologii także sformułowana w latach 1930. teoria ośrodków centralnych niemieckiego geografa Waltera Christallera (1893-1969), która – po powtórnym jej odkryciu w latach 1950. w Stanach Zjednoczonych – zrobiła światową karierę zarówno jako narzędzie wyjaśniające rozmieszczenie osiedli ludzkich, jak i pozwalające dokonywać predykcji rozwojowych. Teoria Christallera (Christaller 1963; zob. też Nowosielska 1992), zakładająca regularność rozmieszczenia osiedli ludzkich różnego rzędu w siatce heksagonalnej, wzbogacona o możliwości obliczeniowe komputerów, prowadziła do rozwoju archeologii przestrzennej, w ramach której możliwe było dokonanie obiektywnej oceny regularności rzeczywistych struktur osadniczych oraz podejmowanie próby wyjaśniania ich odmienności od modelu teoretycznego (por. Kobyliński 1987; 1988; Dulnicz i Kobyliński 1990). Niedawno jednak teorię Christallera przypomnieli w archeologii polskiej M. Szydłowski w kontekście osadnictwa w epoce neolitu i wczesnej epoce brązu w dorzeczu górnej i środkowej Obry (Szydłowski 2013) oraz M. Kustra i E. Siemianowska w odniesieniu do badań nad rozmieszczeniem ośrodków miejskich w średniowieczu (Kustra 2010; Siemianowska 2014).

Archeologia polska pozostała także raczej obojętna wobec cieszącej się zainteresowaniem w krajach anglosaskich w czasach tzw. Nowej Archeologii metody badawczej zjawisk osadniczych, polegającej na komputerowym modelowaniu symulacyjnym procesów zasiedlania nowych terytoriów i rozprzestrzeniania się osadnictwa (por. Kobyliński, Urbańczyk 1981). Warto zauważyć, że wykrycie reguł przestrzennej organizacji dawnego osadnictwa może mieć również zastosowanie w poszukiwaniu

nowych, nieznanych dotąd stanowisk archeologicznych oraz pozwolić sporządzać predykcyjne mapy rozmieszczenia zasobów kulturowych, niezbędne przy planowaniu procesów ochrony i konserwacji dziedzictwa (modelowanie predykcyjne, zainicjowane w Stanach Zjednoczonych Ameryki jako narzędzie zarządzania zasobami archeologicznymi – zob. np. Kohler, Parker 1986; Kvamme 1988 – stało się na przełomie XX i XXI w. specjalnością przede wszystkim archeologii holenderskiej – zob. np. van Leusen, Kamermans (red.) 2005; Verhagen 2007; podsumowanie ostatnich prac zob. np. Balla i in. 2014). Przykładem zastosowania tej metody w stosunku do źródeł archeologicznych z terenu Polski jest ostatnio praca T.L. Kienlina, M. Korczyńskiej i K. Cappenberga (2014).

Rozwój badań nad strukturami przestrzennymi w archeologii był w oczywisty sposób ograniczony trudnościami w ustalaniu synchroniczności i jednorodności funkcjonalnej faktów osadniczych. Zabrakło także możliwości rozpatrywania geometrii struktur osadniczych, teoretycznie funkcjonujących w nieodróżnionym i nieograniczonej przestrzeni, w odniesieniu do rzeczywistego zróżnicowania środowiska naturalnego w przeszłości, co wymagałoby pogłębionych studiów paleoekologicznych. Wreszcie, wadą archeologii przestrzennej tego czasu było branie pod uwagę wyłącznie lub przede wszystkim czynników ekonomicznych i ekologicznych w analizie rozmieszczenia osiedli ludzkich, w zasadzie przy ignorowaniu czynników o charakterze kulturowym, zwłaszcza z zakresu kultury duchowej. Można zatem uznać, że wymienione wyżej – charakterystyczne dla paradygmatu procesualnego w archeologii – studia nad relacją między człowiekiem a środowiskiem oparte były na mniej lub bardziej uświadamianym sobie przez badaczy determinizmie geograficznym.

Metodyka ogólnopolskiego przedsięwzięcia rozpoznania zasobów dziedzictwa archeologicznego, czyli tzw. Archeologicznego Zdjęcia Polski, wymagająca wypełnienia Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego dla każdego dokonanego odkrycia, ugruntowała od lat 1980. w polskiej archeologii pojęcie stanowiska archeologicznego jako izolowanego obszaru działalności ludzkiej w przeszłości, o dających się jednoznacznie wyznaczyć granicach. Również prawne i administracyjne wymogi ochrony zabytków nakazywały i nadal nakazują określenie granic zabytków archeologicznych. Takie rozumienie przestrzennego związku między

człowiekiem a jego środowiskiem – jako antropogenicznych „wysp” wynurzających się z „oceanu” otaczającego je naturalnego środowiska, nie sprzyjało niestety zrozumieniu rzeczywistego charakteru relacji między człowiekiem a środowiskiem.

Zainteresowanie stanowiskami archeologicznymi jako odzwierciedleniem osadnictwa ludzkiego w przeszłości pozwoliło na tworzenie modeli organizacji przestrzennych systemów społeczno-kulturowych w różnych okresach i na różnych terytoriach. Jest jednak godne uwagi, że pomimo ogromnych doświadczeń polskiej archeologii w dziedzinie badań powierzchniowych, podziwianych często i naśladowanych w innych krajach, teoria tych badań i ich metodyka nie rozwijała się w zasadzie przez kilkadziesiąt lat, a doświadczenia terenowe tysięcy uczestników tych badań nie spowodowały dyskusji na temat przestrzennego aspektu dziejów człowieka i jego związku ze środowiskiem. W szczególności zabrakło głębszej refleksji (poza nielicznymi głosami praktyków badań powierzchniowych – np. Matoga 1996; por. też Barford, Brzeziński, Kobylński 2000; dopiero szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe poprzedzające wielkie inwestycje liniowe pozwoliły archeologom polskim w pełni zdać sobie sprawę z nieprzystawalności tradycyjnego pojęcia stanowiska archeologicznego do przeszłej rzeczywistości społecznej – por. np. Naglik 2009) nad notorycznym zjawiskiem rozprzestrzenienia znalezisk archeologicznych poza zwartymi obszarami, które mogą być uznane za „stanowiska archeologiczne”, na co zwrócono uwagę w archeologii anglosaskiej, wprowadzając pojęcie tzw. *off-site archaeology* (Foley 1981). Teoretyczne wyjaśnienie tego zjawiska dała teoria *site catchments*, czyli „terytoriów wykorzystywanych ekonomicznie przez mieszkańców osady”, opracowana przez Erica Higgsa i Claudio Vita-Finziego (Vita-Finzi, Higgs 1970; podsumowanie dekady studiów opartych na tej teorii zaprezentował Dennell 1980; w polskiej literaturze koncepcję tę zaprezentował Kobylński 1986, a niedawno krytycznie omówił Przybyła 2014, 66 i n.), zakładająca racjonalność rolniczej eksploatacji terytorium położonego w odległości nie większej niż jednej godziny marszu od miejsca stałego zamieszkania. Dla przykładu, zasięg oddziaływania grodu wczesnośredniowiecznego w Nowińcu w woj. lubuskim wyznaczony został niedawno tą właśnie metodą przez A. Łuczak i B. Gruszkę (2012, 23, ryc. 10), przy zastosowaniu dostępnych obecnie cyfrowych narzędzi analizy

geograficznej (możliwości analizy *site catchments* w ramach wspomaganych komputerowo studiów geoarcheologicznych zaprezentował ostatnio Volkman 2018).

Szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe poprzedzające wielkie inwestycje liniowe na przełomie XX i XXI wieku uświadomiły archeologom, że przestrzenne rozmieszczenie znalezisk archeologicznych poza obszarem zamieszkiwania może być także wynikiem innych niż rolnictwo sposobów wykorzystywania środowiska, np. sporadycznego pobytu związanego z warzeniem soli – por. np. Dziegielewski, Szczerba, Chudzińska 2011, 321).

Nie zyskała jednak metoda analizy *site catchments* niestety większego zainteresowania w polskim piśmiennictwie archeologicznym (choć zob. np. Pelisiak 1991; Górski, Kadrow 1996); jak się wydaje, dopiero w XXI wieku zaczyna ona zdobywać szerszą popularność: przypomnieli ją mianowicie ponownie np. M. Dębiec 2006, M. Szydłowski 2013, 97-99, czy M.M. Korczyńska i K. Dziegielewski 2015).

Nowy impuls do przewartościowania sposobu myślenia o relacjach pomiędzy osadnictwem ludzkim a środowiskiem w przeszłości dał rozwój archeologii lotniczej, który w Europie Środkowej nastąpił po zmianach ustrojowych w końcu XX wieku i wiązał się przede wszystkim z „misjonarską” działalnością Aerial Archaeology Research Group, a zwłaszcza z osobistym zaangażowaniem niemieckiego pilota i fotografa Ottona Braascha w propagowanie tej gałęzi archeologii w krajach byłego bloku sowieckiego. Stało się wówczas oczywiste dla wszystkich, którzy praktykowali tę metodę rozpoznawania zasobów dziedzictwa archeologicznego, że dawna koncepcja stanowiska jako izolatu przestrzennego nie da się dłużej utrzymać, ponieważ ślady oddziaływania człowieka na środowisko rozmieszczone są również poza obszarami objętymi zabudową typu miejskiego czy wiejskiego, przyjmując np. postać oznaczania granic terytoriów czy szlaków komunikacyjnych, zaś pozostałości działalności człowieka w postaci obiektów zagłębionych w ziemię występują notorycznie np. wzdłuż cieków wodnych w postaci ciągów, w których niemożliwe jest wyznaczenie granic między tradycyjnie rozumianymi stanowiskami. Archeologia lotnicza pokazała także, że identyfikowane przez archeologów na podstawie wyników badań powierzchniowych pustki osadnicze mogą być po-

zorne i wynikać po prostu z ograniczeń tej metody prospekcji (por. ostatnio np. Kolenda, Rączkowski 2018). Niestety, konstatacje te nie spowodowały trwałych zmian metodyki badań prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski.

Kolejny ważny impuls do przewartościowania sposobu rozumienia relacji między człowiekiem a środowiskiem pojawił się na początku XXI wieku, kiedy na świecie, a wkrótce także i w Polsce, powstały możliwości wykorzystania lotniczego skanowania terenu (ALS/LiDAR), dzięki któremu odkryto zachowane w rzeźbie terenu poza stanowiskami archeologicznymi (przede wszystkim w lasach) ślady rozmaitych ekonomicznych i rytualnych działań człowieka przeszłości, np. orki czy fortyfikacji, ale także np. cmentarzysk kurhanowych (por. Budziszewski, Wysocki 2012; Kobyliński i in. 2012; Banaszek 2015; ostatnio Gojda i Kobyliński red. 2018).

W ten sposób nowe narzędzia poznawcze, archeologia lotnicza i lotnicze skanowanie terenu, przygotowały archeologię polską – należy mieć nadzieję – do akceptacji koncepcji „archeologii krajobrazu” – odejścia od badania osadnictwa rozumianego jako lokowanie osiedli w środowisku, do kompleksowego badania działalności człowieka przeszłości jako jednego z elementów tworzenia tego środowiska.

ARCHEOLOGIA POSTPROCESUALNA: ARCHEOLOGIA KRAJOBRAZU I PODEJŚCIE BIOGRAFICZNE

Początki wiedzy o krajobrazie wiąże się zwykle już z działalnością niemieckiego geografa i przyrodnika Alexandra von Humboldta (1769-1859). Najistotniejsze w koncepcji krajobrazu jest przekonanie o roli człowieka jako jednego z czynników współtworzących krajobraz, a nie tylko użytkownika środowiska, a zatem odrzucenie determinizmu geograficznego. Takie rozumienie krajobrazu stało się możliwe dzięki zaproponowanemu przez francuskiego geografa Paula Vidala de la Blanche'a (1845-1918) koncepcji posybilizmu geograficznego, zakładającego wzajemną zależność między czynnikami kulturowymi i przyrodniczymi (Myga-Piątek 2005, 72-73; 2012, 46-48). Pisał on w 1903 r.: „Indywidualność geograficzna nie bierze się z uwa-

runkowań geologicznych czy klimatycznych. Nie jest czymś dostarczoną w gotowej postaci z rąk Przyrody. To człowiek odkrywa indywidualność krainy przez dostosowanie jej do własnych celów. On ustanawia związki między cechami na pozór niezależnymi, zastępując losowe efekty lokalnych warunków systematyczną współpracą sił” (cyt. za: Wilczyński 2006, 81).

Alfred Hettner (1859-1941) definiował krajobraz jako „obszar, na którym charakter ukształtowania, klimatu, roślinnego pokrowca, świata zwierzęcego, ludności i wreszcie kultury człowieka łączą się w jedną harmonijną całość” (Hettner 1927), a Maria Dobrowolska (1895-1984) pisała, że krajobraz stanowi „syntezę działalności społeczeństwa w jego środowisku geograficznym. To on odzwierciedla najlepiej współzależność i związek życia przyrody i społeczeństw ludzkich, nasilenie szybkości przeobrażeń, zachodzących w ciągu długiego rozwoju historycznego” (Dobrowolska 1948, 156). Ważną kwestią w koncepcji krajobrazu jest konstatacja, że człowiek jako czynnik współtworzący krajobraz nie kieruje się zawsze jedynie pragmatycznymi względami ekonomicznymi, ale także pobudkami o charakterze kulturowym, a nawet emocjonalnym (Wagner, Mikesell 1962). Niemiecki filozof, socjolog i teoretyk kultury Georg Simmel (1858-1918) jako jeden z pierwszych podkreślał, że krajobraz jest tworem duchowym (Simmel 2006 [oryg. publ. 1913]).

Dla uwypuklenia sprawczej roli człowieka w tworzeniu krajobrazów stosuje się obecnie często pojęcie „krajobrazu kulturowego”, którego użył po raz pierwszy w roku 1925 amerykański geograf Carl Sauer (1889-1975; por. Anschuetz, Wilshusen, Scheick 2001, 164). Współcześnie podkreśla się często, że krajobraz ma nie tylko wymiar materialnie uchwytne, ale jest także „krajobrazem mentalnym”, zjawiskiem z dziedziny świadomości indywidualnej i grupowej (von Droste, Plachter, Rössler 1995, 15). Krajobraz jest to zatem „obraz obiektywnie istniejącej rzeczywistości geograficznej, jaki pod wpływem dokonywanych (często podświadomie) ocen i interpretacji, wytwarza się w świadomości ludzi zamieszkujących dany obszar” (Wilczyński 2007). Hiszpański pisarz Julio Llamazares w książce *Rzeka zapomnienia*, której pierwsze wydanie ukazało się w roku 1990 (Llamazares 2007), niemiecki egiptolog Jan Assmann w książce *Pamięć kulturowa*, wydanej po raz pierwszy w roku 1992 (Assmann 2008, 75), angielski historyk

i historyk sztuki Simon Schama w wydanej w roku 1995 książce *Landscape and memory* (Schama 1995) czy amerykańscy archeolodzy W. Ashmore i A.B. Knapp w artykule opublikowanym w roku 1999 (Knapp, Ashmore 1999, 13), zgodnie stwierdzają: „krajobraz to pamięć” (por. też np. Anschuetz 2005; Kobylński 2014, 2018). Jako nośnik pamięci społecznej, krajobraz staje się często ważnym elementem w definicji tożsamości grupowej, również na poziomie narodowym (na ten temat pisze np. Magalhaes 2017).

Początki archeologii krajobrazu wiążą się z postprocesualną krytyką Nowej Archeologii w latach 1990. (Fleming 2006). Jak uważa Włodzimierz Rączkowski, „archeologia postprocesualna w sposób zasadniczy zmieniła sposób podejścia do przestrzeni. O ile w archeologii kulturowo-historycznej i procesualnej przestrzeń jest ujmowana jako statyczna, obiektywna, o cechach fizycznych, to w archeologii postprocesualnej stała się dynamiczna, historyczna, zindywidualizowana” (Rączkowski 2012, 396). Podobnie rzecz ujmuje Stanisław Iwaniszewski, który pisze: „archeologię kulturowo-historyczną i procesualną łączy ze sobą stosunek do przestrzeni. Oba te podejścia do archeologii widzą w przestrzeni kategorię analityczną pozwalającą tłumaczyć zróżnicowanie kulturowe w pradziejach. Podczas gdy archeologia kulturowo-historyczna dzieli przestrzeń ziemską na mniejsze terytoria lub regiony, przypisując przedstawicielom określonych ludów wyodrębnione przez badaczy zespoły charakterystycznych wytworów materialnych, archeologia procesualna traktuje przestrzeń bądź to w kategoriach użytkowo-materialnych, koncentrując się na naturalnych bogactwach potencjalnie wykorzystywanych przez określone grupy ludzkie przebywające na określonym terytorium, bądź to w kategoriach formalno-geometrycznych, przypisując badanym społecznościom określoną strukturę społeczną i organizację polityczną. Podsumowując, w obu tych podejściach do archeologii przestrzeń pozostaje teoretyzowana w zmatematyzowany sposób, zaś przedmioty i obiekty w niej znajdujące się traktowane są w izolacji od samej przestrzeni, jak gdyby były one ulokowane w jakimś obcym obszarze zewnętrznym” (Iwaniszewski 2012, 284-285). Natomiast „archeologia krajobrazu rozpatruje sens przestrzeni od strony niefizycznej. Przedmiotem badań jest przestrzeń doświadczona, która jest niehomogeniczna i zrelatywizowana i której nie można zredukować wyłącznie do cech materialnych.

Innymi słowy, archeologia krajobrazu zajmuje się przestrzenią ukonstytuowaną przez ludzkie bycie i zamieszkanie, a nie jednorodną, zobiektywizowaną, geometryczną i pustą przestrzenią, jaka ukształtowała się w świadomości potocznej nowożytnych społeczeństw zachodnich” (Iwaniszewski 2012, 285).

Ponieważ krajobraz można zdefiniować jako „fizjonomię środowiska”, jak zwykł to czynić znany teoretyk badań krajobrazu Janusz Bogdanowski (np. 1983), również w postprocesualnej archeologii krajobrazu zwraca się szczególną uwagę na wizualny aspekt środowiska, na jego postrzeganie i doświadczanie wzrokowe, co w jakiejś mierze pozostaje także w związku z przełomem paradygmatycznym w naukach o człowieku, zwanym „zwrotem wizualnym”, który nastąpił pod koniec XX wieku (Sztompka 2012, 20-24). Stąd np. studia nad krajobrazem widzialnym z danego stanowiska archeologicznego, zapoczątkowane przez Davida Wheatleya (1995), a w archeologii polskiej ostatnio przeprowadzone np. z powodzeniem w odniesieniu do grodziska wczesnośredniowiecznego w Nowińcu w woj. lubuskim (Łuczak, Gruszka 2012, 22-23) czy stanowiska w Modlnicy koło Krakowa (Korczyńska, Dzięgielewski 2015).

Jest jednak oczywiste, że ten okulocentryzm w definiowaniu krajobrazu nie oznacza, że krajobraz nie jest percypowany za pomocą innych zmysłów. Arnold Berleant pisał w swojej książce *Wrażliwość i zmysły*, że „Postrzeganie krajobrazu nigdy nie ogranicza się do wizualności, lecz obejmuje także wrażliwość somatyczną, kinestetyczną oraz taktylną, które łączą się ze wzrokiem i słuchem” (Berleant 2011; por. też Frydryczak 2013, 228-234). Prowadzi się zatem studia nad „krajobrazami dźwiękowymi” (np. Bernat 1999; Posłuszny 2014), „zapachowymi” (np. Porteous 1989), „dotykowymi” („haptycznymi”) (np. Angutek 2013; Frydryczak 2016) czy wręcz „multisensorycznymi” (np. Kowalczyk 1992; Rogowski 2016).

Słusznie w ramach postprocesualnej archeologii krajobrazu zwrócono uwagę, że w tradycyjnych studiach archeologicznych nad środowiskiem człowiek był nieobecny jako czynnik sprawczy (Thomas 1993, 26). Słusznie również podkreślano, że archeologia procesualna uznawała w sposób jednostronny człowieka za istotę racjonalną, kierującą się względami ekonomicznymi, bez uwzględnienia istotnej roli czynników symbolicznych i magiczno-religijnych w programowaniu działań ludzkich.

Jednakże w ramach postprocesualnej archeologii krajobrazu pojawiły się podejścia tak skrajne, jak np. orientacja fenomenologiczna i hermeneutyczna, postulujące – w miejsce „obiektywnych” analiz naukowych – raczej subiektywne zmysłowe i mistyczne „czytanie krajobrazu” lub „doświadczanie krajobrazu”, wczuwanie się współczesnego badacza w krajobraz w celu zrozumienia zmienności jego sensów kulturowych w czasie (por. krytykę postprocesualnej archeologii krajobrazu dokonaną przez Fleminga 2006). Paradoksalnie, pojawienie się takiego „antyscjentystycznego” podejścia do badań krajobrazu zbiegło się z udostępnieniem archeologom pod koniec XX wieku nowego narzędzia analitycznego w postaci programów komputerowych z dziedziny GIS (Systemu Informacji Geograficznej), pozwalających na kompleksową analizę różnych warstw zobiektywizowanej informacji o środowisku (zob. np. Conolly, Lake 2006).

Krajobraz jest oczywiście dynamicznie zmienny w czasie, nie tylko ze względu na oddziaływanie czynników naturalnych, ale przede wszystkim pod wpływem działań człowieka, który wprowadza w swoje środowisko nowe elementy i przekształca zastane, ale także inicjuje – świadomie lub nieświadomie – rozmaite procesy o charakterze przyrodniczym. Dlatego też przyjęcie koncepcji krajobrazu jako przedmiotu badań historycznych w oczywisty sposób wymaga wzbogacenia perspektywy przestrzennej o aspekt czasowy, w tym również czasu „długiego trwania” (*longue durée*) Fernanda Braudela. Krajobraz zawiera powstałe w różnym czasie warstwy, nakładające się na siebie i/lub niszczące częściowo lub całkowicie warstwy powstałe wcześniej (na ten „warstwowy” charakter krajobrazów) zwracają szczególną uwagę badacze holenderscy – zob. np. Roymans i in. 2009, 339). Dlatego też krajobraz często określany jest metaforycznie jako palimpsest, czyli rękopis spisany na używanym już wcześniej materiale piśmiennym, z którego usunięto poprzedni tekst (uważa się, że po raz pierwszy metafory tej użył historyk F.W. Maitland 1897, 15, a spopularyzował ją w archeologii O.G.S. Crawford 1953, 51; por. np. Anschuetz, Wilshusen, Scheick 2001, 188; Turner, Fairclough 2007, 127; Renes 2015, 414; w literaturze polskiej – Żuk 2014; Zachariasz 2007 – autorka ta określa również metaforycznie krajobraz jako *patchwork*). Nie jest to przy tym oczywiście palimpsest o formie utrwalonej (J. Kijowska, A. Kijowski i W. Rączkowski posługują się w tym znaczeniu pojęciem *frozen palimpsest*),

ale palimpsest ciągle przekształcany, którego fragmenty są nieustannie wymazywane i zapisywane na nowo (*ongoing palimpsest*) (Kijowska, Kijowski i Rączkowski 2011). Atrakcyjna analogia między krajobrazem kulturowym a palimpsestem nie jest jednak – jak sądzę – do końca adekwatna. W przypadku palimpsestu kolejne pokolenia wymazywały całkowicie zapis dokonany przez ich poprzedników, po to, by zapełnić powierzchnię pergaminu swoimi treściami. Z krajobrazem kulturowym jest jednak nieco inaczej – i ta istotna różnica przesądza w moim przekonaniu o wartości krajobrazu – zawiera on bowiem niezatarte do końca ślady przeszłości, które mogą być „odczytane” w procesie rozumiejącej percepcji, obejmującej postrzeganie wzrokowe, ale także i oparte na wiedzy przeżywanie i rozumienie. Lepiej zatem chyba mówić o „stratygrafii” czy „uwarstwieniu” krajobrazu (por. Renes 2015). Marsh i Jones ostatnio zaproponowali jeszcze inne metaforyczne określenie krajobrazu – według nich istotę krajobrazu najlepiej oddaje porównanie go do ruiny, podlegającej ciągłym zmianom wskutek działania czynników przyrodniczych i antropogenicznych (Marsh, Jones 2014).

Próbą syntezy nurtu wyjaśniającego, charakterystycznego dla archeologii procesualnej, i nurtu rozumiejącego, obecnego w archeologii postprocesualnej, w odniesieniu do studiów nad krajobrazem wydaje się być podejście biograficzne, zaproponowane niegdyś przez amerykańskiego geografę Marwyna Samuela (Samuels 1979), ale rozwijane przede wszystkim od około połowy lat 1990. przez archeologów holenderskich i wyrażone najlepiej w pracach Jana Kolena i Nico Roymansa z Uniwersytetu w Amsterdamie (np. Kolen 1995; Roymans 1995).

Marwyn Samuels w roku 1979 zaproponował użycie tego terminu w odniesieniu do propagowanego przez niego podejścia do badania historii krajobrazów z naciskiem na rolę jednostek – „autorów” – w kreowaniu tych krajobrazów (Samuels 1979: zwł. s. 67 i 81; por. Kolen, Renes 2015, zwł. s. 25). W archeologii z oczywistych względów jednostki – za wyjątkiem szczególnych przypadków władców i przedstawicieli elit – pozostają anonimowe, stąd „historie” opowiadane przez archeologów nie mają zazwyczaj indywidualnych bohaterów. Dla rozwijanego przez archeologów holenderskich biograficznego podejścia do krajobrazu (np. Roymans i in. 2009) charakterystyczne jest też raczej rozpatrywanie zmian znaczeń krajobrazu w per-

spektywie długiego trwania – *longue durée* – charakterystycznej dla historiograficznej francuskiej szkoły *Annales*: Marca Blocha i Luciena Febvre’a w okresie międzywojennym i Fernanda Braudela w drugiej połowie XX wieku.

Inspiracją dla tego nurtu w archeologii stała się jednak przede wszystkim „kulturowa biografia przedmiotów” Igora Kopytoff’a (1986), która zwróciła uwagę na fakt, że rzeczy nie mogą być w pełni zrozumiane, jeśli rozpatruje się je w jednym tylko wybranym momencie ich egzystencji, ponieważ wraz z upływem czasu zmienia się ich funkcja i znaczenie. Przedmioty, zmieniając się, mają zdolność do akumulowania historii ludzi, którzy je wytworzyli i użytkowali (Gosden, Marshall 1999, 170; por. też Domańska 2005). Podobnie, również krajobrazy mają swoje biografie kulturowe, które powinny być badane i odtwarzane przez archeologów. Roymans zwrócił uwagę, że badania dziejów krajobrazów nie mogą koncentrować się tylko na czynnikach ekonomicznych, którymi kierowali się ludzie kształtujący je, ale muszą brać pod uwagę ideologiczno-mentalny wymiar przestrzeni. Nie odrzucając zatem – tak jak to czynili przedstawiciele fenomenologii krajobrazu czy hermeneutyki krajobrazu – analiz obiektywnych biologicznych wyznaczników zmienności środowiska czy studiów nad podstawami ekonomicznymi codziennego życia w przeszłości, zaleca on badanie zmienności mitycznej percepcji krajobrazu³, przede wszystkim poprzez badanie miejsc sakralnych, a także uwzględnianie źródeł historycznych, folkloru i pamięci społecznej.

Podejście „biograficzne” zaowocowało ważnymi studiami, wykraczającymi daleko poza tradycyjny zakres zainteresowania archeologii jako nauki. Przedmiotem – opartych na źródłach archeologicznych, historycznych, ikonograficznych i folklorystycznych – badań stały się bowiem sukcesywne przemiany funkcji i sensów kulturowych dzieł wcześniejszych pokoleń widocznych w krajobrazie, zwłaszcza budowli megalitycznych (np. Blake 1998; Burström 1996; Holtorf 1996; 1998; 2015; Pappmehl-Dufay 2015; por. też zwięzłe podsumowanie tych studiów w: Kobiółka 2011) w północnych Niemczech, Szwecji, na Wyspach

³ Ideologiczne przemiany percepcji konstruowanego dla celów politycznych krajobrazu mitycznego ukazał ostatnio np. L.D. Nebelsick na przykładzie amfiteatrów z czasów Trzeciej Rzeszy – Nebelsick 2016.

Normandzkich, w Portugalii czy na Sardynii, z ukończeniem w postaci studium na temat biografii krajobrazu neolitycznych kręgów Stonehenge (Bender 1998; Darvill 2006) i Avebury (Pollard i Reynolds 2002; Gillings, Pollard 2015) w Anglii. Nieliczne tylko opracowania podobnych zagadnień pojawiły się dotąd w polskim piśmiennictwie naukowym (wśród wyjątków wskazać można np. studium o odzwierciedleniu w krajobrazie wydarzeń związanych z XVII-wiecznym „potopem” szwedzkim: Łapo 2009).

PODSUMOWANIE

Powyższy krótki i uproszczony z konieczności przegląd rozmaitych orientacji teoretycznych i procedur metodologicznych w archeologicznych studiach nad relacjami pomiędzy człowiekiem a otaczającą go przestrzenią w końcu XX i na początku XXI wieku pokazuje wyraźnie, jak pojawienie się nowych narzędzi badawczych, takich jak archeologia lotnicza i lotnicze skanowanie terenu, intensyfikacja i udoskonalenie tradycyjnych metod badań

powierzchniowych, w połączeniu z przełomem paradygmatycznym w naukach historycznych, doprowadziły do radykalnej zmiany orientacji studiów nad historią osadnictwa. Kulturowa biografia krajobrazu, którą rozumiem jako swoistą syntezę najtrafniejszych założeń teoretycznych i metodologicznych archeologii procesualnej i postprocesualnej, wydaje mi się podejściem najbardziej godnym propagowania, ponieważ może ona pozwolić połączyć badanie indywidualnych preferencji jednostek ludzkich z badaniem globalnych procesów społecznych i ekonomicznych, połączyć wyjaśnianie ekologicznych czynników determinujących działania ludzkie z rozumieniem symbolicznych znaczeń krajobrazów kreowanych przez człowieka, połączyć perspektywę synchroniczną z perspektywą diachroniczną w badaniach nad relacjami między człowiekiem a jego środowiskiem (por. Kolen 2009, 217-220).

Podziękowania

Autor pragnie podziękować anonimowym recenzentom wydawniczym za cenne uwagi i wskazówki bibliograficzne.

BIBLIOGRAFIA

- Angutek D. (2013). *Kulturowe wymiary krajobrazu. Antropologiczne studium recepcji przyrody na prowincji: od teorii do empirii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Anschuetz K.F. (2005). Landscapes as memory. Archaeological history to learn from and live by. W: M. Hegmon, B.S. Eisele (red.), *Engaged anthropology. Research essays on North American archaeology, ethnobotany, and museology. Papers in honor of R.I. Ford* (52-72). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Anschuetz K.F., Wilshusen R.H., Scheick C.L. (2001). An archaeology of landscapes: perspectives and directions. *Journal of Archaeological Research*, 9(2), 157-211.
- Assmann J. (2008). *Pamięć kulturowa. Pamięć, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Balla A., Pavlogeorgatos G., Tsiafakis D., Pavlidis G. (2014). Recent advances in archaeological predictive modeling for archeological research and cultural heritage management. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 14(4), 143-153.
- Banaszek Ł. (2015). *Przeszłe krajobrazy w chmurze punktów*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Barford P., Brzeziński W., Kobyliński Z. (2000). The past, present and future of the Polish Archaeological Record project. W: J. Bintliff, M. Kuna, N. Venclová (red.), *The future of surface artefact studies in Europe* (73-92). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Baron J. (2005). *Przestrzenna organizacja osad ludności kultury łużyckiej na przykładzie stanowiska w Polwicy, pow. wrocławski*. Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN 4. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

- Bender B. (1998). *Stonehenge: making space*. Oxford – New York: Berg.
- Berleant A. (2011). *Wrażliwość i zmysły. Estetyczna przemiana świata człowieka*. Kraków: Universitas.
- Bernat S. (1999). Krajobraz dźwiękowy doliny Bugu. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, sectio B, 15, 297-309.
- Blake E. (1998). Sardinia's nuraghi: four millennia of becoming. *World Archaeology*, 30(1), 59-71.
- Bogdanowski J. (1983). Wprowadzenie do regionalizmu architektoniczno-krajobrazowego. *Wiadomości Ekologiczne*, 29:3, 183-197.
- Buczek K. (1958). O teorii badań historyczno-osadniczych. *Kwartalnik Historyczny*, 65, 65-86.
- Budziszewski J., Wysocki J. (2012). Nowe możliwości detekcji materialnych śladów historii terenów leśnych – lotnicze skanowanie laserowe (LiDAR). W: Z. Kobylński, J. Wysocki (red.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska 1* (117-125). Archaeologica Hereditas 1. Zielona Góra – Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Burström M. (1996). Other generations' interpretation and use of the past: the case of the picture stones on Gotland. *Current Swedish Archaeology*, 4, 21-40.
- Bystron J.S. (1939). Czynniki magiczno-religijne w osadnictwie. *Przegląd Socjologiczny*, 7.
- Bystron J.S. (1947). *Socjologia*. Warszawa: Książnica polska.
- Chang K.C. (1972). *Settlement patterns in archaeology*. An Addison-Wesley Module in Anthropology 24.
- Christaller W. (1963). Ośrodki centralne w południowych Niemczech. *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 1, 1-72.
- Conolly J., Lake M. (2006). *Geographical Information Systems in archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crawford O.G.S. (1953). *Archaeology in the field*. London: Phoenix House.
- Czarnowski S. (1956). Podział przestrzeni i jej rozgraniczenie w religii i magii. W: *Dziela*, t. 3 (221-256). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Czopek S. (2005). Cmentarzyska jako element regionalnej struktury osadniczej na przykładzie nekropoli tarnobrzesckiej kultury łużyckiej. *Przegląd Archeologiczny*, 53, 53-85.
- Darvill T. (2006). *Stonehenge. The biography of a landscape*. Stroud: Tempus Publishing.
- Dennell R. (1980). The use, abuse and potential of site catchment analysis. W: F.J. Findlow, J.E. Ericson (red.), *Catchment analysis. Essays on prehistoric re-source space* (1-20). Los Angeles: University of California.
- Dębiec M. (2006). Terytorium eksploatowane przez ludność osady kultury ceramiki wstęgowej rytej w Łańcucie, stan. 3, woj. podkarpackie. *Analecta Archaeologica Resoviensia*, 1, 29-62.
- Dobrowolska M. (1948). Dynamika krajobrazu kulturalnego. *Przegląd Geograficzny*, 21(1), 151-205.
- Dobrowolska M. (1961). *Przemiany środowiska geograficznego Polski do końca XV wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Domańska E. (2005). O zwrocie ku rzeczom we współczesnej humanistyce (Ku historii nieantropocentrycznej). *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 65, 7-25.
- Doxiadis K. (1968). *Ekistics: an introduction to the science of human settlements*. New York: Oxford University Press.
- Dulinicz M., Kobylński Z. (1990). Archeologiczne mapy osadnicze i ich przydatność do analizy przestrzennej. *Archeologia Polski*, 35:2, 241-266.
- Dylik J. (1935). O najważniejszych elementach kształtujących obraz przedhistorycznego osadnictwa. *Przegląd Geograficzny*, 15, 105-117.
- Dzięgielewski K., Szczerba R., Chudzińska B. (2011). Osadnictwo z wczesnej epoki brązu, okresu halsztackiego i starszego okresu przedrzymskiego oraz ślady działalności człowieka w czasach średniowiecznych i nowożytnych na stanowisku 17 w Podłężu, pow. wielicki. *Raport 2005–2006*, 315-348. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Eliade M. (1974). *Sacrum, mit, historia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, wyd. 2.
- Fleming A. (2006). Post-processual landscape archaeology: a critique. *Cambridge Archaeological Journal*, 16(3), 267-280.
- Fletcher R. (1981). People and space; a case study on material behaviour. W: I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (red.), *Pattern of the past* (97-128). Cambridge: Cambridge University Press.
- Foley R. (1981). Off-site archaeology: an alternative approach for the short-sited. W: I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (red.), *Pattern of the past* (157-183). Cambridge: Cambridge University Press.
- Foltz R.C. (2010). Czy przyroda jest sprawczą w znaczeniu historycznym? Historia świata, historia środowiska oraz to, w jaki sposób historycy mogą pomóc ocalić Ziemię. W: E. Domańska (red.), *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki. Antologia* (631-659). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

- Fritz J.M. (1978). Paleopsychology today: ideational systems and human adaptation in prehistory. W: C.L. Redman i in. (red.), *Social archaeology* (37-59). New York: Academic Press.
- Frydryczak B. (2014). *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Frydryczak B. (2016). Zmysły w krajobrazie. *Estetyka i Krytyka*, 42(3), 9-22.
- Gillings M., Pollard J. (2015). Authenticity, artifice, and the druidical temple of Avebury. W: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans (red.), *Landscape biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (117-142). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gojda M., Kobyliński Z. (red.) (2018). *Lotnicze skanowanie laserowe jako narzędzie archeologii*. *Archaeologica Hereditas* 11. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Gosden C., Marshall Y. (1999). The cultural biography of objects. *World Archaeology*, 31(2), 169-178.
- Górski J., Kadrow S. (1996). Kultura mierzanowicka i kultura trzciniecka w zachodniej Małopolsce. Problem zmiany kulturowej. *Sprawozdania Archeologiczne*, 48, 9-32.
- Gralak T. (2009). O możliwościach poznania pradziejowych jednostek miary długości. *Przegląd Archeologiczny*, 57, 73-97.
- Gralak T. (2014). Analiza metrologiczna reliktyw budownictwa z wczesnego okresu wpływów rzymskich z osady w Polwicy, stan. 4, 5 i w Skrzypniku, stan. 8, w powiecie oławskim, na tle związków z południowymi partiami kręgu nadłabskiego. W: A. Jaszewska, M. Olędzki (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy*, t. 3 (197-215). Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Hall E.T. (1976). *Ukryty wymiar*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Hamond F.W. (1978). The contribution of simulation to the study of archaeological processes. W: I. Hodder (red.), *Simulation studies in archaeology* (1-9). Cambridge: Cambridge University Press.
- Harris M. (1976). History and significance of the emic/etic distinction. *Annual Review of Anthropology*, 5, 329-350.
- Heidegger M. (1977). *Budować, mieszkać, myśleć*. Warszawa: Czytelnik.
- Held S. (1979). *Paleoekistics: an alternate approach to the integration of spatial archaeology and settlement studies*. London (maszynopis w Institute of Archaeology, University of London).
- Henneberg M., Ostojka-Zagórski J. (1983). Próba rekonstrukcji gospodarki ludności związanej z grodami biskupińskimi na podstawie ekologicznego modelu funkcjonowania populacji ludzkich. W: W. Hensel (red.), *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem* (391-411). Wrocław: Ossolineum.
- Herbich I., Dietler M. (2009). Domestic space, social life and settlement biography: theoretical reflections from the ethnography of a rural African landscape. *Arqueo Mediterrània*, 11, 11-23.
- Hettner A. (1927). *Geographie, ihre Geschichte, ihre Wesen und ihre Methoden*. Breslau: Hirt.
- Holtorf C. (1996). Towards a chronology of megaliths: understanding monumental time and cultural memory. *Journal of European Archaeology*, 4, 119-152.
- Holtorf C. (1998). The life-history of megaliths in Mecklenburg-Vorpommern (Germany). *World Archaeology*, 30, 23-38.
- Holtorf C. (2015). What future for the life-history approach to prehistoric monuments in the landscape? W: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans (red.), *Landscape biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (167-181). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Iwaniszewski S. (2012). Archeologia krajobrazu. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna: próba konceptualizacji* (284-291). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Jankuhn H. (1983). *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków.
- Kienlin T.L., Korczyńska M., Cappenberg K. (2014). Alternative trajectories in Bronze Age landscapes and the „failure” to enclose: a case study from the middle Dunajec Valley. W: T.L. Kienlin, P. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Cappenberg, J. Ociepka (red.), *Settlement, communication and exchange around the Western Carpathians* (159-200). Oxford: Archaeopress.
- Kijowska J., Kijowski A., i Rączkowski W. (2011). Krajobraz i polityka – Wybrane aspekty wpływu decyzji politycznych na zmiany krajobrazu w Polsce. W: *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych* (103-115). Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 15. Sosnowiec: Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego.
- Knapp A.B., Ashmore W. (1999). Archaeological landscapes: constructed, conceptualized, ideational. W:

- W. Ashmore, A.B. Knapp (red.), *Archaeologies of landscape: contemporary perspectives* (1-30). Malden, Mass.: Blackwell Publishing.
- Kobiąłka D. (2011). The biography of biographical approaches. W: M. Kania, D. Kobiąłka (red.), *Biografie żywiołów. Kulturowy wymiar świata* (21-43). Poznań: Koło Naukowe Studentów Archeologii.
- Kobyliński Z. (1986). Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę” w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze. *Archeologia Polski*, 31:1, 7-30.
- Kobyliński Z. (1987). Podstawowe metody analizy przestrzennej układów punktowych. *Archeologia Polski*, 32, 21-53.
- Kobyliński Z. (1988). *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*. Wrocław: Ossolineum.
- Kobyliński Z. (2012). Etnoarcheologia. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna: próba konceptualizacji* (721-731). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Kobyliński Z. (2014). Krajobraz jako pamięć. W: J. Wysocki (red.), *Konserwacja zapobiegawcza środowiska 2. Krajobraz kulturowy* (13-22). *Archaeologica Hereditas* 3. Zielona Góra – Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Kobyliński Z. (2018). Krajobrazy kulturowe o wyjątkowej uniwersalnej wartości. W: W. Kobylińska-Bunsch (red.), *Architektura w krajobrazie. Harmonia – kompromis – konflikt* (35-73). Warszawa: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kobyliński Z., Borowski M., Budziszewski J., Herbich T., Kobyliński L., Sławik L., Wach D., Wysocki J., Jaszewska A. (2012). Kompleksowe, niedestrukcyjne rozpoznanie zasobów archeologicznych Starego Kraju w województwie lubuskim. *Archeologia Środkowego Nadodrza*, 9, 11-41.
- Kobyliński Z., Urbańczyk, P. (1984). Modelowanie symulacyjne pradziejowych procesów osadniczych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 22:1, 67-94.
- Kohler T.A., Parker S.C. (1986). Predictive models for archaeological resource location. W: M.B. Schiffer (red.), *Advances in archaeological method and theory* 9 (397-452). New York: Academic Press.
- Kolen J. (1995). Recreating (in) nature, visiting history. Second thoughts on landscape reserves and their role in the preservation and experience of the historic environment. *Archaeological Dialogues*, 2, 127-159.
- Kolen J. (2009). The „anthropologization” of archaeological heritage. *Archaeological Dialogues*, 16(2), 209-225.
- Kolen J., Renes J. (2015). Landscape biographies: key issues. W: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans (red.), *Landscape biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (21-47). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kolenda J., Rączkowski W. (2018). Anatomia pustki: o archeologicznym rekonesansie lotniczym w północno-wschodniej części Dolnego Śląska. *Przegląd Archeologiczny*, 66, 283-318.
- Kopytoff I. (1986). The cultural biography of things: commoditisation as process. W: A. Appadurai (red.), *The social life of things* (64-91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Korczyńska M.M., Dzięgielewska K. (2015). Uwarunkowania lokalizacji i relacje przestrzenne elementów zespołu osadniczego z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Modlnicy w świetle analiz geoinformacyjnych. W: K. Dzięgielewska, M. Dzięgielewska, A. Szyber (red.), *Modlnica, stan. 5. Od późnej epoki brązu po czasy średniowiecza* (197-217). *Via Archaeologica. Źródła z badań wykopaliskowych na trasie autostrady A4 w Małopolsce*. Kraków: Krakowski Zespół do Badań Autostrad.
- Kowalczyk A. (1992). *Badanie spostrzegania krajobrazu multisensorycznego – podstawą kształtowania obszarów rekreacyjnych*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Kristiansen K. (2002). The birth of ecological archaeology in Denmark: history and research environments 1850–2000. W: A. Fischer, K. Kristiansen (red.), *The neolithisation of Denmark: 150 years of debate* (11-31). Sheffield: J.R. Collis.
- Kruk J. (1973). *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*. Wrocław: Ossolineum.
- Kruk J. (1980). *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciu p.n.e*. Wrocław: Ossolineum.
- Kruk J., Milisausas S., Aleksandrowicz S.W., Śnieszko Z. (1996). *Osadnictwo i zmiany środowiska naturalnego wyżyn lessowych. Studium archeologiczne i paleogeograficzne nad neolitem w drzewcu Nidzicy*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kurnatowski S. (1963). Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu epoki brązu do późnego średniowiecza. *Archeologia Polski*, 8(2), 181-221.
- Kurnatowski S. (1965). Najważniejsze założenia porównawczych badań osadniczych. *Sprawozdania PTPN*, 73, 67-69.

- Kurnatowski S. (1968). Osadnictwo i jego rola w kształtowaniu krajobrazu. *Folia Quaternaria*, 29, 183-197.
- Kurnatowski S. (1973). Zakres przestrzenny archeologicznych badań terenowych, a przydatność ich do analizy osadniczej. *Biuletyn Informacyjny PKZ*, 25, 9-42.
- Kurnatowski S. (1974). O zasadach regionalnych badań osadniczych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 22(3), 545-555.
- Kurnatowski S. (1977). Początki i rozwój badań osadniczych w naukach geograficznych i historyczno-społecznych. *Przegląd Archeologiczny*, 25, 135-177.
- Kurnatowski S. (1978). Funkcja analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prehistorii. *Przegląd Archeologiczny*, 26, 147-187.
- Kustra M. (2010). Aplikacja metody sześcioboków Christallera do refleksji nad średniowieczną Wielkopolską w kontekście roli Pobiedzisk. *Studia Lednickie*, 10, 89-105.
- Kvamme K.L. (1988). Predictive modelling: history and practice. W: J.W. Judge, L. Sebastian (red.), *Quantifying the present and predicting the past: theory, method, and application of archaeological predictive modelling* (301-324). Denver: United States Department of the Interior. Bureau of Land Management.
- van Leusen M., Kamermans H. (red.) (2005). *Predictive modelling for archaeological heritage management: a research agenda*. Amersfoort: National Service for Archaeological Heritage.
- Llamazares J. (2007). *Rzeka zapomnienia*. Warszawa: Muza.
- Lapo J.M. (2009). Wokół szwedzkiego szańca. Echa wojen szwedzkich w ludowych podaniach historycznych i mikrotoponimii na obszarze dawnych ziem pruskich. *Pruthenia*, 4, 241-286.
- Lowmiański H. (1967). *Początki Polski*, t. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Łuczak A., Gruszka B. (2012). Najbliższe zaplecze osadnicze wczesnośredniowiecznego grodu w Nowińcu, stan. 2, gm. Lubsko, woj. lubuskie. W: B. Gruszka (red.), *Nowiniec, stan. 2 – wczesnośredniowieczny gród na pograniczu śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych* (15-27). Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Magalhaes F. (2017). Landscape and national identity in Portugal. W: W. Kobylińska-Bunsch, Z. Kobyliński, L.D. Nebelsick (red.), *Preventive conservation of the human environment 6. Architecture as an element of the landscape* (213-224). Archaeologica Hereditas 10. Warsaw: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Maitland F.W. (1897). *Domesday Book and beyond: three essays in the early history of England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marciniak A. (2012). Teoria w archeologii. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji* (84-116). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Marsh B., Jones J. (2014). Ruins within ruins: site environmental history and landscape biography. W: Ö. Harmanşah (red.), *Of rocks and water. Towards an archaeology of place* (169-203). Oxford: Oxbow Books.
- Matoga A. (1996). Ewidencja dawniej poznanych stanowisk a problemy interpretacji źródeł w programie AZP na przykładzie Korytnicy. W: D. Jaskanis (red.), *Archeologiczne Zdjęcie Polski – metoda i doświadczenia. Próba oceny* (131-150). Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków.
- Mukitanow N.K. (1982). Problemy metodologiczne teoretyzacji geografii. *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 1-2, 15-146.
- Myga-Piątek U. (2005). Historia, metody i źródła badania krajobrazów kulturowych. *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 17, 71-77.
- Myga-Piątek U. (2012). *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Naglik R. (2009). Archeologiczne odkrycia na trasie autostrady A4 w zachodniej Małopolsce. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*, nr 2 (13), t. 3, 97-106.
- Nebelsick L.D. (2016). Phantom heritage: Thingstätten and “sacred” landscapes of the Third Reich. W: W. Kobylińska-Bunsch, Z. Kobyliński, L.D. Nebelsick (red.), *Preventive conservation of the human environment 6. Architecture as an element of the landscape* (243-264). Archaeologica Hereditas 10. Warsaw: Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Nicklin K. (1979). The location of pottery manufacture. *Man*, 14(3), 436-458.
- Nowosielska E. (1992). *Teoria Christallera – prawda i mity*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum.
- Ostoja-Zagórski J. (1978). *Gród halsztacki w Janikowie nad Jeziorem Pakoskim*. Wrocław: Ossolineum.
- Ostoja-Zagórski J. (1991). Problemy organizacji halsztackich wspólnot terytorialnych typu biskupińskiego. W: J. Jaskanis (red.), *Prahistoryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza* (37-56). Warszawa: państwowe Muzeum Archeologiczne.

- Papmehl-Dufay L. (2015). Places that matter. W: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans (red.), *Landscape biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (143-165). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Parsons J.R. (1972). Archaeological settlement patterns. *Annual Review of Anthropology*, 1, 127-150.
- Pelisiak A. (1991). Kultura pucharów lejkowatych w dorzeczu Grabi: terytorium eksploatowane przez osadę. *Archeologia Polski*, 36, 73-92.
- Plog F. (1974). Settlement patterns and social history. W: M.J. Leaf (red.), *Frontiers of anthropology* (68-91). New York: Van Nostrand.
- Pollard J., Reynolds A. (2002). *Avebury. The biography of a landscape*. Stroud: Tempus.
- Porteous J.D. (1989). Krajobraz zapachów. *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 2, 195-215.
- Postuszny Ł. (2014). Dźwiękowe mapy pamięci a tożsamość miejsc. W: B. Frydryczak, M. Ciesielski (red.), *Krajobraz kulturowy* (167-177). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Potkański K. (1922). Studia osadnicze. W: *Pisma pośmiertne*, t. 1. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Przybyła M.S. (2014). *Teoria ewolucji w archeologicznych badaniach nad dawnymi społeczeństwami*. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pyrgała J. (1972). *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w I w. p.n.e. – IV w. n.e.* Wrocław: Ossolineum.
- Rapoport A. (1982). *The meaning of the built environment: a nonverbal communication approach*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Rapoport A. (1994). Spatial organization and the built environment. W: T. Ingold (red.), *Companion encyclopedia of anthropology* (460-502). London: Routledge.
- Rączkowski W. (2012). Metody w archeologii. W: S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska (red.), *Przeszłość społeczna: próba konceptualizacji* (365-408). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Renes J. (2015). Layered landscapes. W: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans (red.), *Landscape biographies. Geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes* (403-421). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Rogowski M. (2016). Multisensoryczność krajobrazu jako inspiracja w kreowaniu produktu turystycznego. *Turyzm*, 26(2), 23-32.
- Roymans N. (1995). The cultural biography of urnfields and the long-term history of a mythical landscape. *Archaeological Dialogues*, 2(1), 2-24.
- Roymans N., Gerritsen F., van der Heijden C., Bosma K., Kolen J. (2009). Landscape biography as research strategy: the case of the South Netherlands Project. *Landscape Research*, 34(3), 337-359.
- Rydzewski J. (1986). Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza. *Archeologia Polski*, 31(1), 125-194.
- Rydzewski J. (1999). Niektóre problemy związane z badaniami nad osadnictwem w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. W: M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu* (225-232). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Samuels M.S. (1979). The biography of landscape. Cause and culpability. W: D.W. Meinig (red.), *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays* (51-88). New York - Oxford: Oxford University Press.
- Sauer C.O. (1925). The morphology of landscape. *University of California Publications in Geography* 2.2, 19-53.
- Schama S. (1995). *Landscape and memory*. New York: A.A. Knopf.
- Siemianowska E. (2014). O zastosowaniu niektórych modeli teoretycznych w badaniach nad ośrodkami miejskimi w średniowieczu. *Archaeologia Historica Polona*, 22, 27-54.
- Simmel G. (2006). Filozofia krajobrazu. W: *Most i drzwi. Wybór esejów* (292-306). Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Struever S. (1968). Woodland subsistence-settlement systems in the Lower Illinois Valley. W: L.R. Binford, S.R. Binford (red.), *New perspectives in archeology* (285-312). Chicago: Aldine.
- Szady B. (2013). Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy. *Studia Geohistorica*, 1, 19-38.
- Szymyd P. (2017). Using Geographic Information System (GIS) tools to determine the settlement preferences in the Upper Wisłoka Valley and to demarcate potential archaeological sites on the example of Early Medieval sites. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*, 12, 299-327.
- Sztompka P. (2012). Wyobrażenia wizualna i socjologia. W: M. Bogunia-Borowska, P. Sztompka (red.), *Fotospołeczeństwo* (11-41). Kraków: Znak.
- Szydłowski M. (2013). *Przemiany osadnicze w dorzeczu górnej i środkowej Obry w neolicie i początkach epoki brązu*. Wrocław: Chronicon.
- Theodosis L. (2015). *Victory over chaos? Constantinos A. Doxiadis and ekistics 1945–1975*. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya.

- Thomas J. (1993). The politics of vision and the archaeologies of landscape. W: B. Bender (red.), *Landscape: politics and perspectives* (19-48). Providence: Berg.
- Turner S., Fairclough G. (2007). Common culture: the archaeology of landscape character in Europe. W: D. Hicks, L. McAtackney, G. Fairclough (red.), *Envisioning landscape. Situations and standpoints in archaeology and heritage* (120-145). Walnut Creek: Left Coast Press.
- Vayda A.P., Rappaport R.A. (1968). Ecology, cultural and noncultural. W: J. Clifton (red.), *Introduction to cultural anthropology* (477-497). Boston: Houghton Mifflin Company.
- Verhagen P. (2007). *Case studies in archaeological predictive modelling*. Leiden: Leiden University Press.
- Vita-Finzi C., Higgs E.S. (1970). Prehistoric economy in the Mount Carmel area of Palestine: site catchment analysis. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 36, 1-37.
- Vogt E.Z. (1956). An appraisal of „Prehistoric settlement patterns in the New World”. W: G. Willey (red.), *Prehistoric settlement patterns in the New World* (173-182). New York: Greenwood Press.
- Volkman A. (2018). Methods and perspectives of geoarchaeological site catchment analysis: identification of paleoclimate indicators in the Oder region from the Iron to Middle Ages. W: C. Siart, M. Forbriger, O. Bubbenzer (red.), *Digital geoarchaeology. New techniques for interdisciplinary human-environment research* (27-44). Cham: Springer.
- von Droste B., Plachter H., Rössler M. (1995). *Cultural landscapes of universal value – components of a global strategy*. Jena: Gustav Fischer.
- Wagner L., Mikesell M. (1962). *Readings in cultural geography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wheatley D. (1995). Cumulative viewshed analysis: a GIS-based method for investigating intervisibility, and its archaeological application. W: G. Lock, Z. Stancic (red.), *Archaeology and Geographical Information Systems: a European perspective* (171-185). London: Taylor and Francis.
- Wilczyński W. (2006). Koncepcje człowieka w geografii francuskiej okresu klasycznego w świetle nauki współczesnej. W: W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 2. Człowiek w badaniach geograficznych* (77-94). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki.
- Wilczyński W. (2007). *Leksykon wiedzy geograficznej*. Kielce: Jedność.
- Willey G. (1953). Prehistoric settlement pattern in the Viru Valley, Peru. *Bureau of American Ethnology Bulletin*, 155, 1-453.
- Yesner D.R. (2008). Ecology in archaeology. W: R.A. Bentley, H.D.G. Maschner, C. Chippindale (red.), *Handbook of archaeological theories* (39-55). Lanham: Rowman and Littlefield.
- Zachariasz A. (2007). Odczytywanie historii zapisanej w krajobrazie. *Roczniki Geomatyki*, 5(8), 43-56.
- Żak J. (1977). O studiach osadniczych. *Archeologia Polski*, 22(2), 421-424.
- Żuk L. (2014). Topografia pamięci społeczności pradziejowych i przednowoczesnych. W: K. Kołodziejczyk, D. Chylińska, A. Zaręba (red.), *Krajobraz jako nośnik idei. Ujęcia teoretyczne i humanistyczne* (105-119). Studia Krajobrazowe 4A. Wrocław: Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.

FROM THE ARCHAEOLOGY OF SETTLEMENT TO THE BIOGRAPHY OF LANDSCAPES: POLISH ARCHAEOLOGY AND THE CONTEMPORARY PROSPECTS FOR RESEARCH ON THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMANS AND THE ENVIRONMENT IN THE PAST

SUMMARY

The aim of this article is to present an outline of the changes in the understanding of and the research methods on the relationship between humans and their surrounding space in the past, as have occurred in the second half of the 20th and the early 21st century in Polish archaeology. This is carried out against the background of contemporary re-

search approaches in the world, especially in American and Western European archaeology.

Culture-historical archaeology, stemming mainly from 19th-century German-Austrian diffusionist cultural anthropology, has emphasized the identification of cultural relations in space. Hence, various cartographic studies are an

obvious analytical tool, leading to distinguishing the ranges of archaeological cultures and other taxonomic units. Due to interest in the relationship between human activity and the characteristics of the geographical environment, in the mid-20th century, culture-historical archaeology (both in Central Europe and the United States) reached a stage of development that in many respects drew it very close to slightly later processual archaeology. An example of such research-orientation overlap is settlement research.

The term ‘settlement’, known and used by Polish economic historians in the interwar period and in the early 1950s, became a source of theoretical inspiration and methodological reflection in American culture-historical archaeology at virtually the same time (Wiley 1953). This was especially the case in works foreshadowing Lewis Binford’s ‘New archaeology’ programme, and in European studies by scholars, especially German ones, associated with the journal *Archaeologia Geographica*, published in Hamburg from 1950 by Herbert Jankuhn, one of the main proponents of settlement research in archaeology (Jankuhn 1983).

The concept of ‘settlement analysis’, presented by Stanisław Kurnatowski (1963; 1965; 1968; 1973; 1974; and 1977; 1978) played an important role among Polish archaeologists. According to Jacek Rydzewski (1999), in Polish archaeology two concepts for the understanding of settlement analysis have been evident since the beginning. The first of these highlights the need to reconstruct settlement relations within a narrow time span, such as model reconstructions of the economic foundations for the functioning of Biskupin-type strongholds (Ostoja-Zagórski 1978; 1991; Henneberg and Ostoja-Zagórski 1983). The second concept of settlement analysis is one that endeavours to track the changes of settlement within a wide timeframe, in order to detect and to describe general regularities within the settlement process (Kurnatowski 1963; 1968; Kruk 1973; 1980; Rydzewski 1986; Kruk et al. 1996).

Polish archaeology has never explicitly joined ‘New Archaeology’, with its interest in recreating socio-cultural processes and its emphasis on the reconstruction of environmental determinants of cultural development. However, in my opinion it is reasonable to argue that the processual paradigm, although it appeared independently of the development of archaeology theories in the New World, was – and still is – perceptible in Polish archaeology, especially in studies of settlement and its ecological conditions. The repeated paradigm regarding settlement studies in Polish archaeology primarily conducted micro-regional research, and the magisterial study in this field is by Jerzy Pyrgała (1972) on the micro-region between the Vistula River and the lower Wkra River in the late La Tène period and in the

Roman period. Many Polish studies of prehistoric settlement written in the last decades of the 20th century should also be considered part of this genre.

In 1979 the British archaeologist Steve Held proposed a new approach to settlement research in archaeology, one he called paleo-ekistics. He used this term to refer to the scientific discipline created by the Greek architect and urbanist Konstantinos Doxiadis (1914-1975), called ekistics (Doxiadis 1968; see also Theodosis 2015), which can be defined as the science of human settlement. The novelty of ekistics in relation to traditional knowledge about settlement was its broad transdisciplinarity, including such fields as geography, urban planning, sociology, and social psychology, as well as comprehensiveness, expressed in analysing relations between human settlements and their surroundings at all levels of complexity, starting from that of a single household up to the level of the settlement region. Ekistics in its author’s intention was an applied science, its aim being to design human settlements to avoid spatial chaos and achieve full harmony with their surroundings. In the case of archaeology, the research objectives of paleo-ekistics studies must obviously be different, and they consist in the question of how various socio-cultural systems organized their settlement structures and what the determinants of these structures were. I have tried to use a paleo-ekistics approach in a work devoted to the comparison of settlement structures on the territory of Poland in the late Roman period and in the early Middle Ages (Kobyliński 1988). Although that work did not elicit wider interest in Polish archaeology, paleo-ekistics does seem to have inspired the study of spatial organization of the Lusatian Culture settlement in Polwica, Lower Silesian Voivodeship, conducted by J. Baron 2005, the analysis of the settlement structure of the Tarnobrzeg Lusatian culture carried out by S. Czopek 2005, as well as the analysis of spatial measures in various prehistoric socio-cultural systems carried out by T. Gralak, e.g. 2009, 2014. In these types of studies, it is characteristic to look for distance modules typical of a given group of people – permanent distances between particular settlements, cemeteries and, on the lower level of spatial organisation – households. Methods used to detect these modules of social space’s organisation are usually the delineations of Thiessen polygons (recently called by some archaeologists Voronoy-Szmyd polygons, 2017), analysis of stiff diagrams described on the points of the settlement grid, and statistical methods of spatial analysis (see Kobyliński 1987).

In Polish archaeology to-date, there has been little interest in the central place theory by the German geographer Walter Christaller (1893-1969), which, following its re-discovery in the 1950s in the United States, has

become a worldwide tool both to explain the distribution of human settlements, as well as to enable predictions of development. Christaller's theory (Christaller 1963), which assumed a regular distribution of human settlements of various order in a hexagonal grid, enriched with the calculation capabilities of computers, led to the development of spatial archaeology, within which it was possible to make an objective assessment of the regularity of real settlement structures and attempt to explain their differences from the theoretical model (see Kobyliński 1987; 1988; Dulinicz and Kobyliński 1990). Recently, Christaller's theory was recalled in Polish archaeology by M. Szydłowski in the context of settlement in the Neolithic and early Bronze Age in the upper and middle Odra River basin (Szydłowski 2013) as well as by M. Kustra and E. Siemianowska in relation to their research on the distribution of urban centres in the Middle Ages (Kustra 2010; Siemianowska 2014).

Polish archaeology remained rather indifferent to the research method of settlement phenomena relying on the computer modelling of the processes of settling new territories and settlement expansion that was popular in English-speaking countries in the era of New Archaeology (see Kobyliński and Urbańczyk 1981). It is worth noting that the determination of spatial organizational rules of settlement can also be used in searching for new, previously unknown archaeological sites and allows for the creation of predictive maps of the distribution of cultural resources, these being necessary for the planning of heritage protection and conservation processes. Predictive modelling, initiated in the United States as a tool of archaeological resource management (see Kohler and Parker 1986; Kvamme 1988), at the turn of the 20th century became the specialty primarily of Dutch archaeology – see van Leusen and Kamermans (eds.) 2005; Verhagen 2007; for a summary of recent works see Balla et al. 2014). An example of the implementation of this method in relation to archaeological sources from Poland is the recent work by T.L. Kienlin, M. Korczyńska, and K. Cappenberg (2014).

The methodology of a nationwide project for the recognition of archaeological heritage resources, i.e., the Polish Archaeological Record, which requires the completion of an Archaeological Site Record Card for each discovery, has, since the 1980s in Polish archaeology, formed the concept of an archaeological site as an isolated area of human activity in the past, with clearly marked boundaries. The legal and administrative requirements for the protection of monuments also required and still require the specification of the boundaries of archaeological monuments. Such an understanding of the spatial relationship between humans and their environment – as anthropogenic 'islands' emerging from the 'ocean' of the natural environment which sur-

rounds them – unfortunately did not help with appreciation of the real nature of the relationship between humans and the environment.

The interest in archaeological sites as a reflection of human settlement in the past enabled the creation of models of the spatial organization of socio-cultural systems in various periods and areas. However, it is noteworthy that despite the great experience of Polish archaeology in the field of surface research, often admired and imitated in other countries, the theory of this research and its methodology did not develop for several decades, and the field experience of thousands of research participants did not result in a discussion concerning the spatial aspect of human history and its relationship with the environment. Apart from the few voices of surface research practitioners (e.g. Matoga 1996; see also Barford, Brzeziński, and Kobyliński 2000; it was the open-area excavations preceding large construction works that allowed Polish archaeologists to fully realise the incompatibility of the traditional concept of an archaeological site to the past social reality – see, e.g., Naglik 2009), there was no deeper reflection on the habitual phenomenon of the distribution of archaeological finds outside compact areas that can be considered 'archaeological sites', which was identified in English-speaking archaeology by the term *off-site archaeology* (Foley 1981). Theoretical explanations of this phenomenon were provided by the concept of *site catchments* developed by Eric Higgs and Claudio Vita-Finzi (Vita-Finzi and Higgs 1970; a summary of a decade of studies based on this theory was presented by Denzell 1980; this concept was presented in Polish literature by Kobyliński 1986, and recently critically discussed in Przybyła 2014), that assumed the rationality of agricultural exploitation of the territory located within a walking-distance of no more than one hour from the place of permanent residence.

The open-area excavations preceding large construction works around 2000 made archaeologists aware that the spatial arrangement of archaeological finds outside the dwelling area may also be the result of activities other than agricultural exploitation of the environment, e.g., a sporadic stay associated with salt evaporation (see, e.g. Dzięgielewski, Szczerba and Chudzińska 2011). However, the method of *site catchments* analysis has not attracted much interest in Polish archaeological literature (although see Pelisiak 1991; Górski and Kadrow 1996). However, since the early 21st century it has begun to gain wider popularity, for example, M. Dębiec 2006; M. Szydłowski 2013; or M. M. Korczyńska and K. Dzięgielewski 2015.

A new impulse to re-evaluate the mode of thinking about relations between human settlement and the environment in the past was the development of aerial archaeology,

which occurred in Central Europe after the with the crumbling of communism and was associated primarily with the activities of the *Aerial Archaeology Research Group*, and especially with the personal commitment of the German pilot and photographer Otto Braasch in promulgating this branch of archaeology in the countries of the former Soviet bloc. At that time it became obvious to all those who practiced this method of identifying archaeological heritage resources that the concept of site as spatially isolated can no longer be maintained. This was because traces of the human impact on the environment are also located outside urban or rural areas, e.g. taking the form of marking the boundaries of territories or routes, while the remains of human activity in the form of features buried in the ground occur frequently e.g. along watercourses in the form of rows in which it is impossible to determine the boundaries between traditionally understood sites. Aerial archaeology has also shown that the settlement voids identified by archaeologists based on surface research results may be uncertain and simply be due to the limitations of this prospection method (see recently Kolenda and Rączkowski 2018). Unfortunately, these findings did not result in permanent changes in the methodology of research conducted within the framework of the Polish Archaeological Record.

Another important impulse for the re-evaluation of understanding the relationship between humans and the environment appeared at the beginning of the 21st century in the world, and soon also in Poland, i.e. airborne laser scanning (ALS/LiDAR). The use of this technique identified traces of various economic and ritual activities of humans in the past (mainly in forests outside archaeological sites) such as plough furrows or fortifications, but also e.g. burial mounds (see Budziszewski and Wysocki 2012; Kobylński et al. 2012; Banaszek 2015; recently Gojda and Kobylński eds. 2018).

In this manner, the new tools of aerial archaeology and airborne laser scanning prepared Polish archaeology for acceptance of the concept of ‘landscape archaeology’ – and the abandonment of the study of settlement that was understood as locating settlements within the environment for a comprehensive examination of past human activity as one of the elements of creating this environment.

The beginnings of knowledge about the landscape are associated with the activity of the German geographer and naturalist Alexander von Humboldt (1769-1859). The most important feature in the concept of the landscape is the conviction of the role of humans as one of the factors which co-create the landscape, and that humans are not only an environmental user, and therefore the rejection of geographical determinism. Such understanding of the landscape became possible due to the idea of geographical pos-

sibilism, as proposed by the French geographer Paul Vidal de la Blanche (1845-1918), a theory which assumed that cultural and natural factors are interdependent

Alfred Hettner (1859-1941) defined the landscape as ‘an area where landform, climate, plant cover, the animal world, the population and finally human culture are combined into one harmonious whole’ (Hettner 1927), while Maria Dobrowolska (1895-1984) wrote that the landscape is ‘a synthesis of society’s activity in its geographical environment. It reflects best the interdependence and relationship between the life of nature and human societies, the intensification of the speed of transformations taking place in the course of a long historical development’ (Dobrowolska 1948). An important issue in the concept of landscape is the observation that humans are a factor in co-creating the landscape and not always for pragmatic economic reasons, but for cultural and even emotional causes (Wagner and Mikesell 1962). The German philosopher, sociologist, and cultural theoretician Georg Simmel (1858-1918) was one of the first to emphasise that the landscape is a spiritual creation.

To highlight the causative role of humans in creating landscapes, the term ‘cultural landscape’ is often used, which was applied for the first time in 1925 by the American geographer Carl Sauer (1889-1975). Nowadays, it is often emphasised that the landscape has not only a materially perceptible dimension, but it is also a ‘mental landscape’, a phenomenon in the field of individual and group consciousness (von Droste, Plachter and Rössler 1995). Landscape is thus ‘an image of objectively existing geographical reality, which under the influence of (often subconscious) evaluations and interpretations, forms in the consciousness of people living in a given area’ (Wilczyński 2007). As a carrier of social memory, the landscape often becomes an important element in the definition of a group identity, and this also applies at the national level (e.g., Magalhaes 2017).

The origins of landscape archaeology are associated with the post-processual criticism of New Archaeology in the 1990s (Fleming 2006). Post-processual archaeology has fundamentally changed the approach to space. While in culture-historical and processual archaeology, space is perceived as static, objective, with physical features, in post-processual archaeology it has become dynamic, historical, individualised (Rączkowski 2012). Landscape archaeology considers the meaning of space from the non-physical side. The subject of the research is the experienced space, which is inhomogeneous and relativized, and which cannot be reduced only to material features. In other words, landscape archaeology deals with the space constituted by human beings and residences, and not with a homogeneous, objectified, geometric, and empty space (Iwaniszewski 2012).

Since the landscape can be defined as ‘the physiognomy of the environment’ (Bogdanowski 1983), in post-processual landscape archaeology special attention is paid to the visual aspect of the environment, its perception and visual experience, which to some extent also remains in connection with the paradigmatic turn in the humanities, called ‘visual turn’, which took place at the end of the 20th century (Sztompka 2012). Hence, for example, studies of landscapes that are visible from a given archaeological site as initiated by David Wheatley (1995), have been recently carried out in Polish archaeology, for example, in relation to the early medieval stronghold in Nowiniec in Lubusz Voivodeship (Łuczak and Gruszka 2012), or the site in Modlnica near Kraków (Korczyńska and Dzięgielewski 2015).

It is however, evident that this ocularcentrism in defining the landscape does not mean that the landscape is not perceived with the help of other senses. Arnold Berleant wrote that ‘Landscape perception is never limited to visuality, but also includes somatic, kinesthetic and tactile sensibilities, which combine with sight and hearing’ (Berleant 2011). Studies are therefore conducted on ‘sound landscapes’ (e.g. Bernat 1999; Posłuszny 2014), ‘scent landscapes’ (e.g. Porteous 1989), ‘tactile landscapes’ (‘haptic’) (e.g. Angutek 2013; Frydryczak 2016), or even ‘multisensory landscapes’ (e.g. Kowalczyk 1992; Rogowski 2016).

Rightly in post-processual landscape archaeology, it was pointed out that in traditional archaeological studies on the environment, human beings were absent as a causative factor (Thomas 1993). It was also correctly emphasized that processual archaeology regarded humans in a one-sided manner as rational beings guided by economic considerations, without taking into account the essential role of symbolic, magical, and religious factors in the programming of human activities.

However, within post-processual landscape archaeology approaches have emerged as extreme as, for example, phenomenological and hermeneutic orientation, postulating – instead of ‘objective’ scientific analysis – rather subjective and mystical ‘landscape reading’ or ‘experiencing the landscape’ and the contemporary researcher’s empathic perception of the landscape to understand the variability of its cultural meanings over time (see the critique of post-processual landscape archaeology by Fleming 2006). Paradoxically, the emergence of such an ‘anti-scientific’ approach to landscape research coincided with the provision of a new analytical tool in the form of GIS (Geographic Information System) computer programs at the end of the 20th century, allowing a comprehensive analysis of different layers of objectified environmental information (see Conolly and Lake 2006).

The landscape is, of course, dynamically changeable over time, not only due to the impact of natural factors, but above all under the influence of human activities, which introduce new elements into the environment and transform existing ones, but also initiate – consciously or unconsciously – various natural processes. Therefore, the adoption of the concept of landscape as a subject of historical research obviously requires enriching the spatial perspective with a temporal aspect, including the time of long duration (*longue durée*) by Fernand Braudel. The landscape contains layers formed at different times overlapping and/or partially or completely destroying the layers formed earlier (this ‘layered’ nature of the landscape is of particular interest to Dutch researchers – see, e.g., Roymans et al. 2009). Therefore, the landscape is often described metaphorically as a palimpsest, i.e. a manuscript written on a previously used sheet from which the earlier text has been removed (it is believed that this metaphor was first used by the historian F.W. Maitland in 1897 and popularized in archaeology by O.G.S. Crawford 1953). Of course, this is not a palimpsest with a fixed form (J. Kijowska, A. Kijowski and W. Rączkowski use the term *frozen palimpsest* in this sense), but the palimpsest is being constantly transformed, the fragments of which are constantly erased and written again (*ongoing palimpsest*) (Kijowska, Kijowski and Rączkowski 2011). The attractive analogy between the cultural landscape and the palimpsest, however, is not – I think – entirely adequate. In the case of the palimpsest, subsequent generations completely erased the record made by their predecessors in order to fill the surface of the parchment with their own contents. However, the cultural landscape is different – and this significant difference in my opinion determines the value of the landscape – it contains indelible traces of that which can be ‘read’ in the process of understanding perception, including visual perception, but also based on knowledge of experiencing and understanding. Therefore, it is more apt to talk about ‘stratigraphy’ or ‘stratification’ of the landscape (see Renes 2015).

The biographical approach proposed by the American geographer Marwyn Samuels (Samuels 1979) seems to be an attempt to synthesize the explanatory current characteristic of processual archaeology and the understanding present in post-processual archaeology in relation to landscape studies, but developed mainly from about the second half of the 1990s by Dutch archaeologists and expressed best in the works by Jan Kolen and Nico Roymans from the University of Amsterdam (e.g. Kolen 1995; Roymans 1995).

The inspiration for this trend in archaeology was first of all the ‘cultural biography of things’ by Igor Kopytoff (1986), which drew attention to the fact that things cannot

be fully understood if they are considered in only one chosen moment of their existence, because their function and meaning change over time. Similarly, landscapes also have their own cultural biographies, which should be examined and reconstructed by archaeologists. Roymans pointed out that studies on the history of landscapes cannot focus only on the economic factors that guided the people shaping them, but must also take into account the ideological and mental dimension of space. Therefore, without rejecting – as the representatives of landscape phenomenology or landscape hermeneutics did – the analyses of objective biological determinants of environmental variability or studies on the economic basis of everyday life in the past, he recommends studying the variability of mythical landscape perception, primarily through the study of sacred places, as well as taking into account historical sources, folklore, and social memory.

The ‘biographical’ approach has resulted in important studies which go far beyond the traditional scope of archaeology as a science. The subject of the research – based on archaeological, historical, iconographic, and folkloric sources – became the successive transformations of cultural functions and senses of earlier generations’ works visible in the landscape, especially of megalithic structures (e.g. Blake 1998; Burström 1996; Holtorf 1996; 1998; 2015; Pappmehl-Dufay 2015) in northern Germany, Sweden, the Channel Islands, Portugal, and Sardinia, with the crowning achievement in the form of the studies of the landscape biography of the Neolithic henge monuments at Stone-

henge (Bender 1998; Darvill 2006) and Avebury (Pollard and Reynolds 2002; Gillings and Pollard 2015) in England. Few studies of similar issues have appeared to-date in Polish scientific literature (amongst the exceptions, one can point out the study on landscape events related to the 17th-century Swedish ‘deluge’: Lapo 2009).

This short and necessarily simplified review of various theoretical orientations and methodological procedures in archaeological studies of the relationship between humans and their surrounding space at the end of the 20th and early 21st century clearly shows how the emergence of new research tools such as aerial archaeology and airborne laser scanning, the intensification and refinement of traditional methods of surface research, combined with the paradigmatic breakthrough in historical sciences, has led to a radical change in the orientation of studies on the history of settlement. Cultural landscape biography, which I understand as a kind of synthesis of the most accurate theoretical and methodological assumptions of processual and the post-processual archaeology, seems to me the most worthy approach. This is because it combines the exploration of the preferences of human individuals with the study of global social and economic processes, the explanation of ecological factors determining human activities, and an understanding of the symbolic meanings of landscapes created by humans, in order to achieve a synchronous perspective with a diachronic perspective in research on the relationship between humans and their environment (see Kolen 2009).

Otrzymano (Received): 25.02.2019; Zrecenzowano (Revised): 13.05.2019; Zaakceptowano (Accepted): 20.05.2019

Adres Autora:

Prof. dr hab. Zbigniew Kobylinski
Instytut Archeologii
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
ul. Wóycickiego 1/3, bud. 23
01-938 Warszawa
e-mail: zbigniew.kobylinski@gmail.com
 <https://orcid.org/0000-0003-3393-6406>